

O'ZBEKISTON KULOLCHILIK MAKTABLARINING TARIXIY SHAKLLANISHI VA HUDUDIIY XUSUSIYATLARI

Mirzaabdullayeva Madinabonu Akmalidin qizi

Qo'qon davlat universiteti Tasviriy san'at mutaxassisligi

1-kurs magistranti

Qosimova Nilufar Muratjon qizi

Qo'qon davlat universiteti dotsenti

nilufar_jalilova@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston kulolchilik maktablarining tarixiy shakllanish bosqichlari, Farg'ona, Buxoro–Samarqand va Xorazm hududiy maktablarining rang, sir va bezak xususiyatlari hamda ustoz-shogird an'anasining roli o'zbek tilidagi ilmiy manbalar asosida tahlil qilingan. Hududiy farqlar xomashyo, sir tayyorlash tajribasi va bozor talabi bilan bog'liqligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: kulolchilik san'ati, hududiy maktablar, Rishton, G'ijduvon, Xorazm, Samarqand, ustoz-shogird, sir.

Kirish

Kulolchilik O'zbekiston madaniy merosining eng qadimiy va barqaror tarmoqlaridan biridir. Uning tarixiy rivoji va hududiy maktablarining shakllanishini o'rganish milliy amaliy san'atni ilmiy asosda saqlash va o'qitish uchun muhim. B. Odilov kulolchilikni faqat maishiy hunar emas, balki shahar madaniyati, bozor iqtisodiyoti, ustoz-shogird instituti va estetik identitetni shakllantiruvchi barqaror an'ana sifatida ko'rishni taklif etadi [1]. Maqolaning maqsadi kulolchilik maktablarining shakllanish bosqichlari va hududiy xususiyatlarini o'zbek tilidagi ilmiy manbalar asosida umumlashtirishdir. Vazifalar: shakllanish bosqichlarini aniqlash, uchta hududiy maktabning rang, sir va bezak xususiyatlarini qiyoslash hamda ustoz-shogird an'anasini va tasniflash tajribasini ko'rsatish. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil va manbalarni tizimlashtirish usullaridan foydalanildi.

1. Kulolchilik maktablarining shakllanish bosqichlari

Odilovning tadqiqotiga ko'ra, kulolchilik maktablari bir davrda paydo bo'lgan hodisa emas. XV–XVIII asrlarda shaharlashuvning kuchayishi, ichki savdning kengayishi va hunarmandchilik mahallalarining mustahkamlanishi natijasida kulolchilik barqaror kasbiy tizimga aylangan. Aynan shu davrda kasb sirlarini saqlash va uzatish mexanizmi, mehnat taqsimoti shakllangan, rang, naqsh va shakl bo'yicha hududiy farqlar kuchaygan. «Rishton», «G'ijduvon», «Xiva» nomlari bilan tanilgan maktablarning belgilari shu asosda vujudga kelgan, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida esa ular manbalarda aniq hududiy nomlar bilan qayd etila boshlagan [1].

Kulolchilikning qadimiyligi arxeologik ma'lumotlar bilan tasdiqlanadi. Sopol ishlab chiqarish an'analari miloddan avvalgi II–I ming yillikka borib taqaladi, Afrosiyob, Varoxsha, Payariq va Termiz yodgorliklaridagi sirlangan buyumlar bu san'atning yuqori texnologik va badiiy darajasini ko'rsatadi. IX–XII asrlarda O'rta Osiyo kulolchiligi ishqoriy sir texnologiyasi va murakkab o'simlik-geometrik naqshlari bilan mashhur bo'lgan [2]. Afrosiyob qazilmalari bu davrdagi yuksalishni, XIII asrdagi mo'g'ul istilosi esa sohaning sekinlashganini, XIV–XVI asrlarda yana jonlanganini ko'rsatadi [3].

Gubanova ham sopol yasash qadimgi davrlardan beri mavjud ekanini, Samarqand, Kitob, Shahrisabz, G'ijduvon, Xorazm, Toshkent, G'urumsaroy va Rishton kabi markazlar tarixan shakllanganini qayd etadi [4]. Kulolchilikni o'qitish tarixi ham e'tiborga loyiq. XX asrning 20-yillaridan Toshkent va Samarqandda kulolchilik ustaxonalari hamda o'quv-ishlab chiqarish korxonalari tashkil etilgan, kulollar uchun qisqa muddatli kurslar ochilgan. Mustaqillik yillarida Badiiy akademiya tashkil topgach, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida kulolchilik kurslari yo'lga qo'yilgan, S. Bulatov, A. Turdunov, M. Rahimov va B. Oripovlar amaliy san'atga oid dastlabki qo'llanmalarni yaratgan [3]. Gubanova amaliy san'at maktablari o'quv dasturida ijodkorlik va innovatsiyaga urg'u berilishini, talabalar an'anaviy ishlariga zamonaviy ta'sirlarni kiritishga undalishini ta'kidlaydi [4]. «Badiiy kulolchilik» atamasi XIX asr oxirida paydo bo'lib, zavodda dizayner nazoratida kam sonda tayyorlanadigan buyumlarni bildiradi, «studiya keramikasi»da esa barcha bosqichlarni rassom-kulolning o'zi bajaradi [3].

2. Hududiy maktablarning rang, sir va bezak xususiyatlari

Xonliklar davrida kulolchilik uchta asosiy hududiy maktabga ajralgan: shimoli-sharqiy (Farg'ona vodiysi), Buxoro–Samarqand va shimoli-g'arbiy (Xorazm). Farg'ona vodiysi va Xorazm kulolchiligida ko'k-moviy ranglar ustun bo'lib, asosan ishqorli sir ishlatilgan, Buxoro va Samarqand markazlari esa qo'rg'oshin siri bilan qoplangan sariq-jigar rangli buyumlari bilan ajralib turgan [3]. Odilov bu farqlarni tasodifiy estetika emas, balki mahalliy xomashyo, sir tayyorlash tajribasi, bozor talabi va hududiy identitetning uyg'unlashgan mahsuli, maktablarning badiiy «pasporti» deb baholaydi [1]. U Shcherbina-Kramarenkoning 1898-yilgi tavsifiga tayanib, sirlangan sopolda oq yaltiroq sir, ultramarin, biryuza, qora va to'q yashil ranglar ishlatilgani, bezakda o'simliksimon naqshlar ustunligini qayd etadi [1]. Kulolchilik materialshunosligining umumiy qoidalariga ko'ra, rangni sirning tarkibi va kuydirish sharoiti belgilaydi [5]. Odilov rang repertuarini sir tayyorlash, pishirish va rangni barqaror tutish bo'yicha murakkab tajriba mavjudligining belgisi deb ko'radi [1].

Rishton bezaklarining asosiy mavzulari chorbarg, anorgul, bodomgul, barg va islimiy naqshlardir, buyumlar esa och ko'k (kobalt) va feruza ranglarining uyg'unligi bilan ajralib turadi [3]. G'ijduvonda stilizatsiyalangan o'simliksimon naqshlar, Shahrisabzda yirik va boy palitrasi abstrakt bezaklar ustun. Samarqand buyumlari sakkiz qirrali yulduzsimon, doirasimon va o'simliksimon bezaklari bilan, G'urumsaroy kulolchiligi esa ko'za, chorbarg, xochsimon va yulduzsimon motivlari bilan tanilgan. Xorazmning o'ziga xosligi me'moriy naqshlardan ilhomlangan, chetlari tik ko'tarilgan laganlar (badiya) yasash an'anasida ko'rinadi

[3]. Sopol buyumlarning shakliy aniqligi, mutanosibligi va naqshlarning badiiy joylashuvi o'zbek kulollarini xalqaro miqyosda tanitib kelmoqda [3].

Umuman olganda, uch maktab o'rtasidagi farq uchta omilda ko'rinadi: rang (Farg'ona va Xorazmda ko'k-moviy, Buxoro–Samarqandda sariq-jigar), bezak mavzusi (Rishtonida islmiy va gulli, Samarqandda geometrik yulduzsimon, Xorazmda me'moriy naqshlardan ilhomlangan) va buyum shakli (masalan, Xorazm badiyasi). Bu farqlar mahalliy xomashyo, sir tayyorlash tajribasi va ustaxona an'anasi bilan izohlanadi [1, 3]. Shu sababli har bir maktabni alohida o'rganish, ularning o'zaro ta'siri va umumiy jihatlarini qiyosiy aniqlash kulolchilik tarixini to'laroq tushunish imkonini beradi.

3. Ustoz-shogird an'anasi va kulolchilikni tasniflash

Ustoz-shogird munosabatlari kasb sirlarini muhofaza qiluvchi va uzatuvchi mexanizmga aylangan, ustaxona atrofida jamoaviy mehnat tajribasi mustahkamlangan [1]. Sovet davrida kooperativ va artel tizimi bu an'ananing uzilish xavfini kuchaytirgan, biroq texnologik tajriba va ustachilik an'analari uzilmagan, bu «kasbiy xotira» keyingi badiiy tiklanishning asosi bo'lgan [1]. Mustaqillik davridagi tadqiqotlar Rahimovlar va Narzullaevlar sulolalari misolida an'ana va innovatsiyaning uyg'unlashuviga e'tibor qaratgan [2].

Kulolchilikni tizimli o'rganish tajribasi ham to'plangan. Odilov B.P. Denike asarlarida Samarqand, Toshkent, Andijon, Xo'jand, Buxoro va Rishton alohida kulolchilik o'choqlari sifatida ko'rsatilganini, 1974-yilgi albomda esa markazlar uch yirik mintaqaviy guruhga va yigirmaga yaqin markazga ajratilib, buyumlar sirlangan sopol, sopol o'yinchoq va qo'lda yasaladigan keramikaga tasniflanganini yozadi [1]. 1927-yilda ustalar asarlarining eng yaxshi namunalari ko'rgazmasi tashkil etilgan, 1938-yilda uy-ustasi hunarmandchiligi muzeyi ochilgan [1]. 1960–1980-yillarda kulolchilik buyumlari faqat maishiy predmet emas, balki ko'rgazma, interyer bezagi va san'at asari sifatida ham qadrlana boshlagan [1]. Bezaklarning kosmologik va marosimiy ma'nolari, ustalar terminologiyasi hali to'liq o'rganilmagan [2]. Odilov XX asr tadqiqotlarini tahlil qilib, bu masalalarni o'rganishda san'atshunoslik, etnografiya va madaniy antropologiya yondashuvlarini birlashtirish samarali bo'lishini ta'kidlaydi [2]. An'anaviy hunarmandchilik YuNESKOning 2003-yilgi konvensiyasida nomoddiy madaniy merosning yo'nalishlaridan biri sifatida nomlanadi [6].

Xulosa

O'zbek tilidagi manbalar tahlili kulolchilik maktablari XV–XVIII asrlarda kasbiy tizim sifatida shakllanganini, Farg'ona, Buxoro–Samarqand va Xorazm maktablarining rang, sir va bezak farqlari xomashyo, sir tayyorlash tajribasi va ustoz-shogird an'anasi bilan bog'liqligini ko'rsatdi. Mustaqillik yillarida kulolchilik o'qitish tizimiga ham kiritilgan. Kulolchilikni tasniflash va muzeylashtirish tajribasi mavjud bo'lsa-da, bezaklar semantikasi va ustalar terminologiyasi keyingi tadqiqotlarni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Odilov B. O'zbekistonda kulolchilik maktablarining vujudga kelishiga doir bazi mulohazalar (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlari) // Sharqshunoslik. – Toshkent: TDSHU, 2026. – № 1. – B. 137–151.

2. Odilov B. O'zbekiston kulolchilik san'ati tarixshunosligi: XX asr tadqiqotlari misolida // Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar. – 2026. – 3-jild, 2-son. – B. 5–8.
3. Ibodullayeva Z.T. Kulolchilik san'atidagi mintaqaviy maktablar va ularning farqlari // Modern education and development. – 2025. – № 25 (4-qism). – B. 167–172.
4. Gubenova G.T. O'zbek amaliy san'atining kulolchilik maktablari tarixi // Yangi O'zbekiston ilmiy tadqiqotlar jurnali. – 2024. – 1-jild, 7-son. – B. 150–152.
5. Rice P.M. Pottery Analysis: A Sourcebook. – Chicago: University of Chicago Press, 1987.
6. UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. – Paris, 2003.